УДК 340.12

Колиба М. М., здобувач кафедри теорії
та історії держави і права ЛьвДУВС

Свобода віросповідання як правова категорія у філософії мислителів епохи Відродження та Реформації

Стаття присвячена філософсько-правовому аналізу свободи віросповідання як правової категорії у філософії мислителів епохи Відродження та Реформації. Показані особливості формування підходів до питань свободи віросповідання у творах прогресивних вчених Німеччини, Франції, Швейцарії, їхні спільні та відмінні риси.

Ключові слова: свобода віросповідання, Відродження, Реформація, протестантизм, держава, право, церква.

Статья посвящена философско-правовому анализу свободы вероисповедания как правовой категории в философии мыслителей эпохи Возрождения и Реформации. Показаны особенности формирования подходов к вопросам свободы вероисповедания в произведениях прогрессивных ученых Германии, Франции, Швейцарии, их общие и отличительные черты.

Ключевые слова: свобода вероисповедания, Возрождение, Реформация, протестантизм, государство, право, церковь.

The article deals with the philosophical and legal analysis of freedom of religion as a legal category in the thinkers' philosophy of the Renaissance and the Reformation. Peculiarities of the formation of approaches to the issues of freedom of religion in the works of progressive scholars of Germany, France and Switzerland, their common and distinctive features are revealed.

Key words: freedom of religion, the Renaissance, the Reformation, Protestantism, state, law, church.

Постановка проблеми. Свобода віросповідання як правова категорія має у філософсько-правовій думці значне місце бо пов'язана вона, перш за все, з правом людини на вільне волевиявлення щодо сповідання віри, реалізацією світогляду людини. В епоху Відродження та Реформації, утвердження принципово нових стандартів людського буття, специфічний зміст якого у кожній з країн Західної Європи отримував національно-культурне забарвлення та певним чином торкався і свободи віросповідання як правової категорії. Саме в той час свобода віросповідання починає ставати складовою свободи совісті, що донедавна неможливо було не тільки відстоювати, а й висловлювати. Наслідки проявів природного права віруючого-християнина щодо реалізації свободи віросповідання призводили завдяки апологетам католицизму до «очищаючого від єресі багаття», однак це не могло стати перепоною у прагненні прогресивних мислителів змінити оточуючий світ, переглянути усталені уявлення щодо правових відносин, аксіологічних вимірів людського буття.

Стан дослідження проблеми. Проблема свободи віросповідання в епоху Відродження та Реформації, умовах становлення нових суспільно-економічних відносин, переходу європейської спільноти від середньовічного абсолютизму до буржуазної демократії, критичного перегляду релігійних вчень, становлення та утвердження нових політико-правових цінностей були завжди предметом дослідження багатьох вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема, таких як Ю. Анохін, М. Бабій, О. Биков, В. Богуславский, Д. Вовк, О. Грищук, Д. Гудима, Д. Дільтей [1], С. Добрянський, Т. Дудаш, В. Єленський, Д. Кірюхін, В. Кузнєцов, Г. Лаврик, Л. Мамут, Р. Мюллер-Стрейзанд, Т. Пашук,

С. П. Рабінович, П. Рабінович, С. Рабінович Н. Рикова, М. Смірін, Є. Спекторський, Г. Стрельцова, Х. Трібс, К. Фішер, А. Штеклі, Г. Щабіц, Л. Ярмол.

Мета даної статті полягає у виявленні особливостей поглядів мислителів епохи Відродження та Реформації щодо підходів, розуміння та утвердження свободи віросповідання.

Виклад основних положень. У вітчизняній юридичній науці усталилося поняття філософсько-правових категорій як таких, які є ключовими поняттями, що мають найбільше значеннєве навантаження і з максимальною активністю беруть участь в аналітичній діяльності філософської самосвідомості суб'єктів права. Ці категорії займають проміжне місце між двома типами категорій – загальнофілософськими і правознавчими. Виникли в результаті поєднання зусиль пізнавальних інтенцій філософії і теорії права. До них належать такі поняття як норма, закон, справедливість, влада, договір, природні права, свобода та ін.

Філософсько-правові категорії виконують інструментальну функцію: це знаряддя-засоби, за допомогою яких філософський розум досліджує правову реальність, її загальні, метафізичні та онтологічні основи, а також її зв'язки з природно-соціальним контекстом, буттєвим континуумом життя-цивілізація-культура. Їхня своєрідність полягає у тому, що вони позбавлені будь-якої емоційності, образності, художності, а являють собою інструмент чистої думки, зосередженої на найважливіших фундаментальних питаннях сутності та першопричин права [2, с. 152]. Вважається, що виняткова раціональність філософсько-правових категорій обумовила їх сильні та слабкі сторони. Сила їх у тому, що вони вже самою своєю природою визначають особливий стиль міркувань – роздумів про право, де аналітично-критична спрямованість на пізнання суті належного і сущого в праві супроводжується доказовою аргументацією. Слабкість же їх сягає до об'єктивного, онтологічно-когнітивного протиріччя і тому за межами категоріального аналізу правової реальності залишається ще багато того, що має до неї безпосереднє відношення. Остання обставина робить необхідною участь у філософсько-правовому пізнанні таких форм культури як мистецтво, моральність, релігія [2, с. 153].

До філософсько-правових категорій має відношення і свобода віросповідання – право громадян на сповідування будь-якої релігії, на поважне ставлення з боку держави до релігійних почуттів і переконань громадян, релігійно-церковних організацій, що діють відповідно до законодавчо встановленого порядку. Цьому є чимало прикладів, зокрема в ст. 34 Конституції України це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність.

Формування свободи віросповідання епохи Відродження та Реформації, вказував Л. Мамут, знаменувалося наступним: коли говорять про Відродження, мають на увазі період кризи римо-католицької церкви та ортодоксальної релігії, яку вона захищає, формування антисхоластичного типу мислення, гуманістичної культури, мистецтва та світогляду; Реформація ж представляла собою втілене в релігійну форму і буржуазний за своєю формою рух проти феодального ладу, виступ проти католицизму, який захищав цей лад, боротьбу проти надмірних домагань римської курії [3, с. 161].

У першій чверті XVI ст. в умовах піднесення суспільного руху в Німеччині, спрямованого насамперед проти католицької церкви, стали відомі релігійні діячі Мартин Лютер (1483 1546 рр.), який став главою бюргерства, засновником німецького

протестантизму (лютеранства) та Томас Мюнцер (1490-1525 рр.) – лідер бідних верств населення. У чому ж були особливості та розуміння свободи віросповідання у Реформації в Німеччині?

31 жовтня 1517 р. М. Лютер виступив з 95 тезами проти індульгенцій (цей день буде вважатися першим днем німецької Реформації). Тези містили основні положення його нового релігійного вчення (розвинуті ним потім в інших творах, зокрема, у працях «До християнського дворянства німецької нації», «Про свободу християнства», «Про світську владу», «Про рабську волю»), яке заперечувало основні догмати та весь лад католицької церкви.

Відкинувши католицьку догму про те, що церква і духовенство є необхідними посередниками між людиною и богом, М. Лютер оголосив віру християнина єдиним шляхом «спасіння душі», яке дарується йому безпосередньо богом (теза про «виправдання однією вірою»); стверджував, що і світське життя і весь світський порядок, забезпечуючий людині можливість «віддаватися вірі» (світська держава та її установи), займають важливе місце в християнській релігії. М. Лютер відкинув авторитет папських декретів і послань та вимагав відновлення авторитету Святого Письма – Євангелія. Своїми новими положеннями М. Лютер відкидав претензії духовенства на пануюче становище в суспільстві. Роль духовенства М. Лютер обмежував настановою християн в дусі «покірності» та «жалю серця», усвідомлення людиною її повної залежності від «милості божої» у справі спасіння її душі.

Мислитель відмовився з'явитися на церковний суд до Риму, а на Лейпцигському диспуті з католицькими богословами в 1519 р. відкрито заявив, що багато в чому вважає правильними положення, які сформулював чеський реформатор Ян Гус. В 1520 р. М. Лютер публічно спалив на подвір'ї Віттенбергського університету папську буллу про відречення його від церкви. В тому ж році у зверненні «До християнського дворянства німецької нації» М. Лютер оголосив, що боротьба з папським засиллям є справою усієї німецької нації. Пізніше він став відходити від первісно зайнятої ним радикальної позиції та уточняв, що «християнську свободу» вартує розуміти лише у сенсі духовної свободи, з якою тілесна несвобода (включаючи закріпачений стан) цілком сумісна, що було зрозумілим, бо шукав захисту не на боці народу, а у князів, знайшовши притулок в замку Вартбург курфюрста Фрідріха Саксонського.

М. Лютер сформулював важливий правовий принцип – ідею рівності, рівної гідності людей. Хоча цей принцип поширювався лише на християн, він відіграв з часом важливу роль у становленні ідейно-теоретичного потенціалу Нового часу. Ще однією складовою богословського вчення М. Лютера стала доктрина виправдання вірою, відповідно до якої миряни повинні «виправдовуватися однією вірою» без посередницької ролі духовенства у «спасінні» віруючого.

Ставлення до Бога кожен індивід вибудовує відповідно до голосу своєї совісті, на яку не має права посягати ні церковна, ні світська влада. Із цієї доктрини постає необхідність реформування церкви. Причому він чітко розмежовував сфери впливу церкви і держави. Духовна влада має здійснюватися під проводом Слова Божого, а світська - через монарха, князів, королів за допомогою меча і громадянських законів. Ці різновиди влади не підпорядковуються одна одній, а лише Богові.

Мислитель вважав, що держава створена для вирішення тих завдань, які не вирішує церква як соціальний інститут. Завданням світської влади є примусове застосування «зовнішньої» справедливості, нагляд за дотриманням норм законів. З огляду

на це держава має бути самостійною стосовно церкви, у всіх світських справах церковні діячі мають підпорядковуватися правителю. З погляду М. Лютера, правитель повинен бути слугою Бога, а не управителем народу. Державна влада – не перевага, а обов'язок перед Богом. Влада є Божою службою лише тоді, коли правитель не керується власними інтересами. М. Лютер розробив вимоги до державної діяльності, причому вихідним положенням стало розуміння влади як ремесла. Він критично ставився до права, оскільки у ті часи воно ґрунтувалось на принципі нерівності: для мирян і священнослужителів існували різні системи права. Критикуючи канонічне право, М. Лютер надавав перевагу світським праву й законам [4], був глашатаєм терпимості і релігійної свободи, звернувся до князів із закликом, щоб вони «силою і мечем охороняли чистоту вчення і богослужіння» [5, с. 77].

Реформатор церкви розглядав Євангеліє як єдине джерело для розуміння таїнств, тобто обрядових дій, в яких «під видимим чином повідомляється віруючим невидима благодать Божа». Такий погляд на Євангеліє дозволяв, як вважав М. Лютер, визволити церкву від «вавилонського полонення» Римом [6, с. 185], тому не дивно, що відчувши на собі вплив Відродження, вчений-богослов прагнув реформувати й народну культуру, освіту та чимало зробив для їх розвитку. Протягом 1522–1542 рр. М. Лютер зробив переклад на німецьку мову Біблії, в якому йому вдалося утвердити норми загально німецької національної мови.

Т. Мюнцер у 1520-1521 рр. виступив із спрямованим проти католицької церкви радикальним ученням про характер і завдання Реформації. У своїй діяльності священик спирався на бідні верстви населення, виклавши політичні погляди у «Празькому маніфесті», який опублікував у Чехії. Його соціальні та політико-правові ідеї знайшли відображення в працях «12 статей» та «Статейне письмо», де він порушив проблеми зміни суспільного устрою, а влада, на його думку, повинна була перейти до рук народу і бути спрямованою на загальну користь.

Своїми ідеями про реформацію і відкриту безкомпромісну боротьбу проти ієрархічних порядків, соціальної нерівності, засилля католицької церкви Т. Мюнцер стверджував необхідність «скидати безбожників з трону», а на їх місце обирати людей «нижчих, простих» [7].

Одним із провідних діячів та ідеологів Реформації був француз Жан Кальвін (1509–1564 рр.), який під впливом М. Лютера схилявся до протестантизму, зрікся католицької церкви. З 1536 р. Ж. Кальвін у Женеві, де видав своєю головну працю «Настанова у християнській вірі» та поклав початок новому віровченню – кальвінізму. Розглядаючи питання про громадянське правління, Ж. Кальвін дотримувався теологічних позицій щодо походження і сутності держави. Держава, на його думку, слугує розвитку суспільного життя, але найвища її мета полягає в утвердженні морального порядку і в захисті християнської релігії. Церква має бути вільною від державного контролю, але потребує з боку держави підтримки.

Ж. Кальвін проповідуючи набожність, доброчесність, працьовитість, вірність слову, покірність владі, тим самим заклав основи так званої протестантської етики. А заснувавши нову церкву, де християнська громада управлялася виборною консисторією (спочатку консисторії були вище державних органів, зокрема, женевська консисторія фактично підкорила собі магістрат міста), врешті решт, затвердилася ідея незалежності кальвіністської церкви від держави [8, с. 104].

Протестанти визнавали єдиним джерелом віри Святе Письмо та закликали повер-

нутися у церковному вченні і богослужінні до євангельської простоти перших часів християнства Прихильники Реформації були згідні з тим, що миряни повинні «виправдовуватися однією вірою» без посередницької ролі духовенства у «спасінні» віруючого. Всі вони бажали радикального спрощення та демократизації церковного устрою, виступали проти залежності від Риму та, врешті решт, за національну церкву, незалежність її держави.

Реформація, яка постала як широкий соціальний рух, була надзвичайно суперечливим явищем. З одного боку, цей рух репрезентували заможні верстви, які мали на меті збагатитися за рахунок конфіскації церковного майна, а з іншого — він об'єднав широку селянсько-плебейську масу, яка прагнула перевлаштування світу на засадах соціальної справедливості. Все це породило розмаїття політичних програм та уявлень про державу і право. На цьому тлі ідеологи Реформації зуміли віднайти спільні ідеї, які послугували теоретичним підґрунтям цього руху і перетворили на самостійний напрям світової політико-правової думки.

Характеризуючи сутність Реформації, Г. Гегель у своїй праці «Філософія історії» бачив у ній «прапор вільного духу», суб'єктивність індивіда та об'єктивність істини, самовизначення людини до свободи. Він зазначав, що «пробудилось усвідомлення того, що світське здатне містити в собі істину» [9, с. 393], «сам протестантський світ дійшов у мисленні до усвідомлення абсолютно вищої самосвідомості» [9, с. 411].

Французький представник епохи Відродження, філософ-гуманіст Мішель Ейкем де Монтень (1533—1592 рр.), будучи сміливим критиком історичного християнства з його релігійним фанатизмом, викриваючи емпіричні норови, що побутували в католицькій церкві, звинувачував сучасних йому християн в релігійному нечесті та нарікав на те, що «божественне і небесне вчення» знаходиться у «таких порочних руках» [10, с. 383]. Мислитель вважав, наголошувала Г. Стрельцова, що повинна бути єдність нації та цілісність держави, припинення громадянських (релігійних воєн), а виступаючи за свободу віросповідання, засудив Варфоломіївську ніч* та переслідування гугенотів. [11, с. 606-607].

М. Монтень за час свого перебування мером м. Бордо (1581—1585 рр.) відігравав важливу роль у політичному житті Південної Франції, яка була центром кальвіністського антимонархічного руху (протестантами-кальвіністами у Франції XVI—XVIII ст. були гугеноти). Філософські погляди М. Монтеня та його дружні стосунки з королем Франції Генріхом IV, можливо, сприяли тому, що останній видав Нантський едикт 1598 р., законодавчо закріпивши право на протестантське віросповідання в католицькій державі. Протестанти (гугеноти) отримали право на свободу культових відправ, політичну свободу — доступ до всіх державних посад. Ця подія стала у Європі важливою віхою на шляху утвердження свободи віросповідання. Хоча з посиленням абсолютизму протягом XVII ст. політична свобода і релігійна свобода гугенотів були ліквідовані й вони змушені були або перейти в католицизм або залишити Францію, справедливість взяла верх у XVIII ст.: Велика французька буржуазна революція зрівняла гугенотів в правах з католиками, а перша Конституція Франції 1791 р. забезпечувала серед прав природніх та грома-

---

* У ніч на 24 серпня 1572 р. напередодні свята святого Варфоломія за сигналом з Лувру (резиденції короля Карла IX) пролунали дзвони Сен-Жерменської церкви та почалася різня гугенотів. За декілька годин у Парижі було вбито понад 2 тис. протестантів, а на наступний день надійшло розпорядження розпочати переслідування єретиків по всій країні. Протягом двох тижнів у Франції загинуло біля 30 тис. гугенотів.

дянських свободу кожного здійснювати обряди того віросповідання, до якого він належить [12, с. 291-292], тобто забезпечувати свободу віросповідання.

Висновки. Гуманістичні ідеї Відродження, що сприяли рішучому повороту суспільної думки до проблем людини, розкріпачення її духовного світу, моралі, все більше витісняли схоластику, підсилювали раціоналістичну критику католицької церкви, сприяли формуванню якісно нових підходів до теоретичного вирішення проблем свободи, права і держави. Ідеологи та діячі Реформації справили визначальний вплив на процес руйнації середньовічних феодально-церковних порядків. Водночас суттєвим завоюванням державно-правової думки тих часів став висновок про те, що свобода думки і совісті є передумовою і обов'язковою ознакою демократично організованого суспільства, де свобода віросповідання займає чільне місце.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Дильтей Д. Воззрение на мир и исследование человека со времен Возрождения и Реформации / Д. Дильтей. – Москва–Иерусалим : Университетская книга, Gesharim, 2000. – 464 с.

2. Бачинін В. С. Філософія права: Словник / В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов. – К. : Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2003. – 408 с.

3. История политических и правовых учений: Учебник для вузов / Под общ. ред. акад. РАН, д. ю. н., проф. В. С. Нерсесянца. – 3-е изд., стереотип. – М. : Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА · М), 2001. – 736 с.

4. Trebs H. Martin Luther heute. Groesse und Grenze des Reformators in soziaDiistorischer Sicht / H. Trebs. – Berlin, 1967.

5. Бабій М. Ю. Свобода совісті: Філософсько-антропологічне і релігієзнавче осмислення / М. Ю. Бабій. – К. : Вища шк., 1994. – 86 с.

6. Жоль К. К. Философия и социология права: Учеб. пособие / К. К. Жоль. – К. : Юринком Интер, 2000. – 480 с.

7. Смирин М. М. Народная реформация Томаса Мюнцера и великая крестьянская война / М. М. Смирин. – М. : Издательство Академии Наук СССР, 1955. – 586 с.; Штекли А. Э. Томас Мюнцер / А. Э. Штекли. – М., 1961.

8. Демиденко Г. Г. Історія вчень про державу і право ; курс лекцій / Г. Г. Демиденко. – Х. : Право, 2012. – 416 с.

9. Гегель Г. Философия истории / Г. Гегель. Сочинения. – Т. VIII. – М.–Л. : Соцэгиз, 1935. – 470 с.

10. Монтень М. О воспитании детей / М. Монтень // Опыты: В 3-х книгах. Книги первая и вторая. – М. : Издательство «Наука», 1979. – 704 с.

11. Новая философская энциклопедия: В 4 т. / Ин-т философии РАН, Нац. общ.-науч. фонд; Научно-ред. совет: предс. В. С. Степин, заместители предс.: А. А. Гусейнов, Г. С. Семигин, уч. секр. А. П. Огурцов. – М. : Мысль, 2010. – Т. IV. – 2010. – 736 с.

12. Крестовська Н. М. Історія держави і права зарубіжних країн: хрестоматія-практикум / Н. М. Крестовська, О. Ф. Цвіркун. – Х. : Одіссей, 2010. – 488 с.